

Horaci en *Curial e Güelfa*?
Horace in *Curial e Güelfa*?
Horácio em *Curial e Güelfa*?

Sònia GROS LLADÓS¹

Resum: Aquest article analitza la possible presència del poeta Horaci, no estudiada fins ara pels especialistes, en la novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*. En primer lloc, s'estableixen els punts de contacte més evidents: la rellevància de les divinitats clàssiques de la poesia Apol·lo i Bacus, amb els respectius dominis als quals estaven associats. Es revisa la transmissió dels textos clàssics mitjançant la tradició exegetica de la *Commedia* i s'ofereix una proposta de la interpretació de l'Anònim.

Abstract: This article analyzes the possible presence of Horace, not studied so far by the specialists, in the novel *Curial e Güelfa*. Firstly, the most obvious points of contact are established: the relevance of the classical deities of poetry, Apol·lo and Bacchus, and the respective domains to which they were associated. The transmission of classical texts is revised through the exegetic tradition of the *Commedia* and finally a proposal of the Anonymous Catalan author's interpretation is offered.

Keywords: *Curial e Güelfa* – Horace – Bacchus – Benvenuto da Imola.

Paraules-clau: *Curial e Güelfa* – Horaci – Bacus – Benvenuto de Imola.

ENVIADO: 04.02.2018
ACEPTADO: 17.03.2018

***

---

¹ Doctora em Filologia Clàssica. UNED. E-mail: sgroslla@gmail.com.

I. Horaci en *Curial e Güelfa*

Quan en el pròleg del llibre III de la novel·la cavalleresca, el narrador desenvolupa un excurs metaliterari oferint-nos pistes precioses per a la interpretació de la seva obra, rescata de l'oblit d'un llarg període,² en una tria ben significativa, les figures de les Muses (les Pièrides) i el déu Apol·lo, i les invoca a manera d'inspiradores de la seva tasca. Una mica més endavant, en el temple de Delfos al Parnàs, durant un somni profund Curial, el cavaller protagonista, rep la visita de les nou germanes, davant les quals expressa l'estranyesa i alhora la profunda commoció que la visió li produeix:

–O, egrègia senyora! ¿E quals fades me fadaren que yo tanta honor rebés, que nou germanes, filles del major dels déus mortals, venguessen a mi e visitessin aquest sepulcre de ignorància? Cert és a mi que vosaltres fes companyia a Homero, Virgilio, Oràcio, Ovidio e a Lucano e a molts altres, los quals, per no ésser lonch, leixaré de recitar; mes a mi ¿quina rahó havets haüda de venir? Yo no són home de sciència, ne mereschí ne meresch per donzelles de tanta excel·lència ésser visitat. ¿Lexats Aristòtil e Plató, e venits a mi?³

Entre el seguit d'*auctoritates* que el cavaller menciona, citats igualment a l'*Infern* de Dante (IV, 72-109), reconeixem, entre altres, la referència tòpica a la tríada dels grans poetes de la llatinitat clàssica: Virgili, Ovidi i Horaci. La presència directa o indirecta dels dos primers en la novel·la cavalleresca ha estat i continua essent estudiada en detall.⁴ No succeeix el mateix, en canvi, en el cas del poeta de Venúsia.⁵ L'objectiu

² CURTIUS, Ernest Robert. *Literatura europea y Edad Media latina*. México: Fondo de Cultura Económica, 1989, p. 324.

³ FERRANDO, A. (ed.). *Curial e Güelfa*. Toulouse: Anacharsis, 2007, III, p. 304. Citem indicant el llibre i la pàgina corresponents.

⁴ Vegeu entre altres BASTARDAS, Joan. "El suïcidi literari de Càmar. Una nota sobre el primer humanisme català en la novel·la «Curial e Güelfa»." *Estudis de llengua i literatura catalanes*, XIV. *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*. Barcelona: PAM, 1987, p. 255-263. MESA, Juan Francisco. "Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*", en *Linguistic and Cultural Studies on Curial e Güelfa, a XVth century anonymous chivalric romance in Catalan language*, Antoni Ferrando (ed.). Amsterdam: John Benjamins / IVITRA, 2012a, p. 387-428; MESA, Juan Francisco. "Pietro Aligheri, fuente de *Curial e Güelfa*". *eHumanista/IVITRA*. Vol. 1, 2012b, p. 185-196; MESA, Juan Francisco. "Eneida en *Curial e Güelfa*: comentarios latinos a Dante como intermediarios", en *Miscellanea Latina*, María Teresa Muñoz y Leticia Carrasco (eds.). Madrid: SELAT, 2015, p. 137-144. GÓMEZ, Xavier. "«Curial e Güelfa», petges mitològiques." *Caplletra* 3, 1988, p. 44-68. GROS, Sònia. «*Aquella dolçor amarga*». *La tradició amatòria clàssica en el «Curial e Güelfa*». València: Publicacions de la Universitat de València, 2015. TURRÓ, Jaume. "Sobre el «Curial», Virgili i Petrarca." *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura* a cura d'Antoni Ferrando i d'Albert G. Hauf, III. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, p. 149-168.

d'aquest treball serà, doncs, resseguir empremtes d'Horaci en el text català i plantejar-ne la possibilitat d'un ús conscient per part de l'Anònim, més enllà de l'al·lusió proverbial de la citació anterior.

II. L'Horaci de les *Sàtires* i l'*Ars*

Les *Sàtires* (35-30 aC), juntament amb els *Epodes* (30 aC), es consideren les primeres obres elaborades per Horaci, en les quals despunten ja alguns dels interessos i preocupacions que marcaran la seva trajectòria poètica posterior. En la sàtira IV del llibre I, probablement publicat l'any 35 aC, Horaci presenta una defensa del gènere com a resposta als atacs rebuts, que conté una observació cabdal per comprendre la seva concepció de la poesia. Després de la tòpica afirmació de la seva incapacitat per a la bona poesia, exposa els trets definidors, al seu parer, del bon poeta: *ingenium cui sit, cui mens diviniior atque os / magna sonaturum, des nominis huius honorem* (*Sat.* 1.4.43-44).

És evident, per tant, que entre els aspectes que conformen la poesia, Horaci concedeix la primacia a l'*ingenium*, terme que designa, ja en la pròpia etimologia (< in-geno),⁶ la 'qualitat innata o predisposició natural per a una activitat', i en sentit més restringit en l'àmbit poètic 'inspiració', tal com l'utilitza aquí Horaci, que concorda amb el subsegüent *mens diviniior*. Però, com ens diu el poeta, és només un breu comentari, l'explicació detallada del qual deixa per a més endavant: *hactenus haec: alias, iustum sit necne poema* (*Sat.* 1.4.63).

En efecte, haurem d'esperar fins a la cèlebre *Ars Poetica*, composta entre els anys 18 i 16 aC, per trobar una exposició més minuciosa per part d'Horaci, no ja sobre el gènere de la sàtira sinó sobre la concepció de la tasca poètica i la discussió sobre la tradicional

---

⁵ Els comentaris de l'edició de BADIA, Lola & TORRÓ, Jaume (eds.). *Curial e Güelfa*. Barcelona: Quaderns Crema, 2011, no li dediquen cap atenció. Tan sols coneixem el breu apunt de GROS, Sònia. «*Aquella dolçor amarga*». *La tradició amatòria clàssica en el «Curial e Güelfa»*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2015, p. 163 n.186, i algunes referències puntuals de diversos autors a FERRANDO, Antoni (ed.). *Linguistic and Cultural Studies on Curial e Güelfa, a XVth century anonymous chivalric romance in Catalan language*. Amsterdam: John Benjamins / IVITRA, 2012, en particular en el treball de MARTINES, Vicent. "Enlightening with words. Text and image in *Curial e Güelfa*", en *Linguistic and Cultural Studies on Curial e Güelfa, a XVth century anonymous chivalric romance in Catalan language*, Antoni Ferrando (ed.). Amsterdam: John Benjamins / IVITRA, 2012, p. 363–386. Abel Soler el cita entre els records presents en la novel·la: SOLER, Abel. "Enyego D'Àvalos, autor de *Curial e Güelfa*?" *Estudis Romànics*, Vol. 39, 2017, p.146.

⁶ LEWIS, Charlton T. and SHORT, Charles. *A Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1879.

dicotomia de l'estètica hel·lenística *ars / ingenium*.⁷ En la part final de l'obra Horaci planteja de manera explícita l'opció de si un poema digne de lloança s'aconsegueix amb el talent o amb la tècnica: *natura fieret laudabile carmen an arte, / quaesitum est* (*Ars* 408-9). I la resposta és igualment explícita: *ego nec studium sine divite vena / nec rude quid prosit video ingenium; alterius sic / altera poscit opem res et coniurat amice* (*Ars* 409-411).

És a dir, matisant l'afirmació de les *Sàtires* on defensava que la vertadera capacitat poètica va unida a l'*ingenium*, domini regit pel déu Bacus,⁸ el poeta ara postula un equilibri necessari en la creació poètica entre ambdós elements: *studium* i *divite vena*. En cas contrari l'*ingenium* esvedé *rude*, i per tant, inservible. Fem notar, com recordarem més endavant, que Horaci utilitza aquí, en el text que compendia la seva concepció de l'art, l'artista i la poesia, precisament el terme *studium* en comptes de l'esperat *ars*.

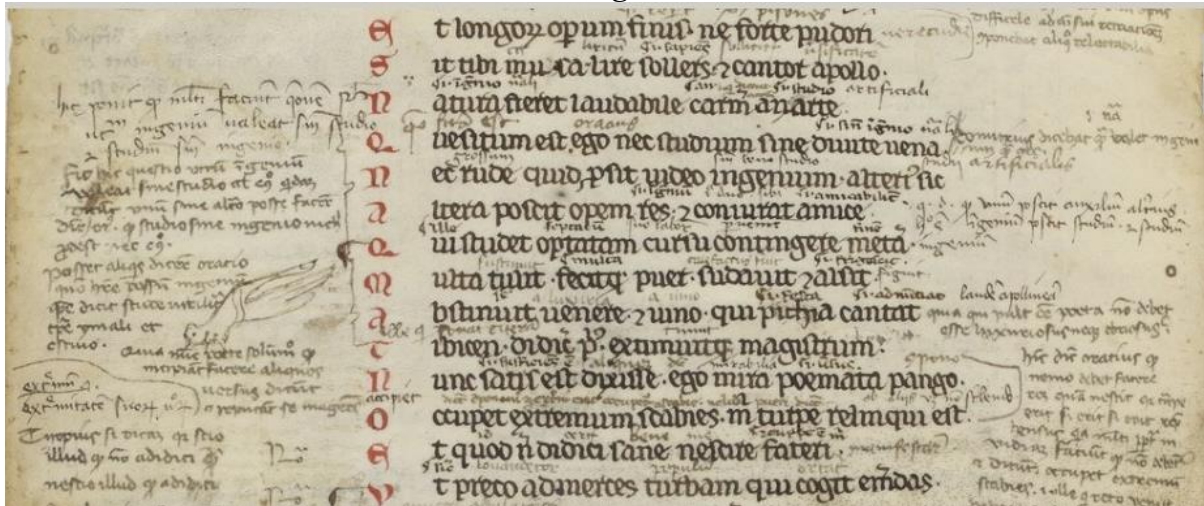
Segons la definició clàssica de Ciceró, *studium est animi assidua et vehemens ad aliquam rem applicata magnā cum voluntate occupatio, ut philosophiae, poëticae, geometriae, litterarum* (Cic. *Inv.* 1, 36). Ciceró exemplifica el sentit del terme amb la referència a disciplines relacionades amb les *artes liberales*, és a dir, pròpies de l'home lliure. En primer lloc, la *philosophia*, definida per Ciceró com *studium sapientiae* (Cic. *Off.* 2, 5). La poètica o art de la poesia, la geometria i les *litterae*, altrament la literatura. Si observem el passatge en què s'insereix la definició ciceroniana de *philosophia*, percebem les estretes relacions entre els termes que ens ocupen: *nec quicquam aliud est philosophia, si interpretari velis, praeter studium sapientiae. Sapientia autem est, ut a veteribus philosophis definitum est, rerum divinarum et humanarum causarumque, quibus eae res continentur, scientia*.⁹

⁷ BRINK, C. O. *Horace on Poetry: The 'Ars Poetica'*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971, p. 512.

⁸ BATINSKI, Emily E. "Horace's Rehabilitation of Bacchus", *The Classical World*. The Johns Hopkins University Press, 84(5), 1991, p. 361.

⁹ Sobre les relacions entre els termes *ars-scientia-sapientia* en els textos medievals i els seus orígens clàssics, vegeu HIGUERA RUBIO, José. "La pluralidad de sentidos del término *ars: scientia-philosophia-sapientia*", *Anales del Seminario de Historia de la Filosofía*, Vol. 31 Núm. 2, 2014, p. 323-345. En especial, en p. 334: "La *philosophia* es el amor a la sabiduría -divina- y está vinculada con los términos *ars-scientia-sapientia*. Esta multiplicidad de significados o manifiesta sinonimia provenía en parte de las definiciones de filosofía transmitidas desde la antigüedad, así como la interpretación boeciana de la actividad especulativa en un sentido teológico. De este modo y a pesar de su escepticismo frente a la enseñanza de las artes liberales, Vincent de Beauvois muestra cómo *philosophia-ars-scientia-sapientia* representan la unidad del conocimiento".

Imatge 1

Manuscrit *De arte poetica, satyrae et epistulae, cum scholiis* (S.XII-XIII), procedent dels fons de la Biblioteca Reial de Nàpols. MSS Latin 7980 BNF, folio 6v. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8452773c/f14.image>.

Però, retornem a Horaci. Es tracta, en definitiva, dels dos elements del procés poètic associats a Apol·lo (*ars-studium-technè*) / Bacus (*ingenium-natura-physis*) des de la tradició poètica grega, on Apol·lo equivaldria a la tècnica i Bacus al talent o inspiració, i per als qual Horaci proposa una necessària síntesi.¹⁰ Aquesta dualitat s'estén a l'àmbit polític en època augustia, a partir de la respectiva associació d'Antoni i Octavi a ambdues divinitats, Bacus i Apol·lo, els anys anteriors a l'enfrontament d'Actium.

Ha estat, fins i tot, utilitzada com a antecedent que justificaria la utilització de Bacus en la poesia horaciana, havent participat el mateix poeta al bàndol enemic i perdedor dels adversaris d'August, com a símbol de la reconciliació propiciada per la *pax augustea*.¹¹ Altres estudiosos suggereixen una estratègia posterior d'August d'identificació amb ambdues divinitats.¹²

¹⁰ BRINK, C. O. *Horace on Poetry: The 'Ars Poetica'*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971, p. 421. Idea ja expressada per autors com Ciceró: 'Sic igitur inquit 'sentio,' Crassus 'naturam primum atque ingenium ad dicendum vim adferre maximam' (De orat. 1. 113) o Plató (RUDD, Niall [ed.]. *Horace: Epistles Book II and Epistle to the Pisones ('Ars Poetica')*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, p. 18).

¹¹ BATINSKI, Emily E. "Horace's Rehabilitation of Bacchus", *The Classical World*. The Johns Hopkins University Press, 84(5), 1991, p. 373s.

¹² HARDIE, Alex. "A Dithyramb for Augustus: Horace, Odes 4.2", *The Classical Quarterly*, Volume 65, Issue 1, May 2015, p. 283.

Com és ben sabut, l'*Ars* o *Epistula ad Pisones*, coneguda des de Quintilià com a *Poetica*,¹³ es convertí ja en època antiga en un dels textos canònics sobre la creació artística, amb una presència notable al llarg dels segles en la tradició europea. Horaci, un dels autors centrals del currículum escolar des de l'Antiguitat fins als nostres dies, és ben present també en la cultura medieval, sovint mitjançant antologies, abundants *accessus* i glosses, i amb freqüència acompanyat dels comentaris de Porfirió i el Pseudo-Acró, els quals es transmeten, a més, de manera independent, separats del text horacià.¹⁴

El comentari del Pseudo-Acró, una amalgama de dos comentaris antics anteriors, esdevingué especialment rellevant i influent fins a l'època moderna.¹⁵ Recollia el contingut del de Porfirió, eminentment retòric i gramatical, i incloïa aspectes factuais i mètrics. Se'n conserven nombrosos manuscrits i sovint acompanyava als marges els textos horacians. Tanmateix, gran part dels comentaris medievals i dels manuscrits anotats d'Horaci romanen encara sense editar i, consegüentment, el nostre coneixement sobre com es llegia l'Horaci medieval resta encara en part limitat, malgrat els treballs dels darrers decennis d'especialistes en la tradició manuscrita d'Horaci com Claudia Villa o Friis-Jensen.

Les obres predilectes en aquests segles seran les *Epístoles*, en especial l'*Ars Poetica*, i les *Sàtires*, afavorides per la major senzillesa de la llengua i la moralitat del contingut. La influència de l'*Ars* serà cabdal en les *Artes poetriae* dels segles XII i XIII. La recuperació de l'Horaci líric s'inicia amb Petrarca, el qual manifesta en nombroses ocasions l'admiració pel poeta, li adreça una epístola en *Ad Familiares* 24.10¹⁶ i ens consta que

¹³ RUDD, Niall (ed.). *Horace: Epistles Book II and Epistle to the Pisones ('Ars Poetica')*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, p. 19.

¹⁴ NISBET, R.G.M. & RUDD, Niall. *A commentary on Horace, Odes, Book III*. New York: Oxford University Press, 2004, p. XXIX. FRIIS-JENSEN, Karsten. "Medieval commentaries on Horace", *Medieval and Renaissance Scholarship. Proceedings of the Second European Science Foundation workshop on the Classical Tradition in the Middle Ages and the Renaissance*, Mann N. & Munk Olsen, B. (Eds.). Leiden: Brill, 1997, p. 51.

¹⁵ FRIIS-JENSEN, Karsten. "Commentaries on Horace's «Art of Poetry» in the incunabular period", *Renaissance Studies*, Oxford Vol. 9, Iss. 2, Jun 1, 1995, p. 231.

¹⁶ Petrarca s'adreça a Horaci com a rei de la poesia lírica i li ofereix una epístola en vers, com a Virgili: *Regem te lyrici carminis italus / Orbis quem memorat, plectraque lesbia / Nervis cui tribuit Musa sonantibus*. La simple lectura de la carta de Petrarca prova un coneixement profund i detallat de l'obra lírica d'Horaci, de la qual subratllem la menció a Bacus (*Bromium* v. 12) com a déu de la inspiració poètica (DAUVOIS, Nathalie. "Horace à la Renaissance, modèle de *varietas* et modèle d'écriture, l'exemple des poèmes a l'éloge d'Horace", *Camena* 12, 2012, p. 1-7).

posseïa diversos manuscrits horacians.¹⁷ Sabem igualment que Boccaccio coneixia bé la producció lírica d'Horaci, com evidencien les notes autògrafes del *Zibaldone Magliabechiano*. L'eclosió del poeta llatí es produirà en la Itàlia del renaixement amb la impressió abundantíssima d'edicions i comentaris de l'obra horaciana, entre ells el primer i influent comentari humanístic, de Landino, el 1482.

Les *Odes*, juntament amb l'*Ars Poetica* esdevindran des d'aquest moment els textos horacians més llegits i estudiats entre els humanistes italians i posteriorment entre els autors renaixentistes. En aquest moment, al caliu del redescobriments de nous textos grecollatins com la *Poètica* d'Aristòtil, proliferen els comentaris a l'obra d'Horaci i les *Arts poètiques*.¹⁸ Alhora, Horaci assolirà un paper preminent com a autor escolar en tot Europa que s'ha prolongat fins almenys el segle XX, malgrat el crucial canvi de sensibilitat que propicia el Romanticisme, amb una allau d'edicions, traduccions i imitacions fins a l'actualitat en molt variades llengües i països.

Tot i la preeminència de Virgili i altres autors en el període medieval, s'han documentat en terres catalanes nombrosos exemplars amb diverses obres d'Horaci anteriors al segle XV, entre elles les *Epistulae*, essent-ne el més antic un manuscrit del monestir de Ripoll datat del segle X.¹⁹ També es testimonia l'interès pels manuscrits horacians a la Biblioteca del Reis d'Aragó a Nàpols, alguns dels quals foren adquirits per encàrrec del Magnànim i inclouen, entre altres, les *Epístoles*.²⁰

III. L'Horaci de les *Odes*

Tanmateix l'aspecte que més interessa en relació amb el *Curial e Güelfa* és el vessant d'inspirador del déu Bacus, juntament amb Apol·lo i les Muses, del poeta. Horaci, poeta de la moderació i *paurea mediocritas*, reclama de manera programàtica en l'obertura de la seva obra lírica un dels atributs característics de Bacus, la corona d'heura, *doctarum praemia frontium* (*Carm.* I. 1.29). Es tracta de l'oda adreçada al seu protector, Mecenes, amb la qual

¹⁷ GRAFTON, Anthony, MOST, Glenn W., SETTIS, Salvatore (eds.). *The Classical Tradition*. Cambridge MA and London: Belknap Press of Harvard University Press, 2010, p. 454-456.

¹⁸ Alguns d'aquests comentaris així com un catàleg de traduccions i edicions d'aquests segles elaborat per l'Équipe Etudes sur la Renaissance d'Horace es poden consultar a <http://www.univ-paris3.fr/renaissances-d-horace-presentation-et-actualites-74373.kjsp?STNAV=&RUBNAV=>.

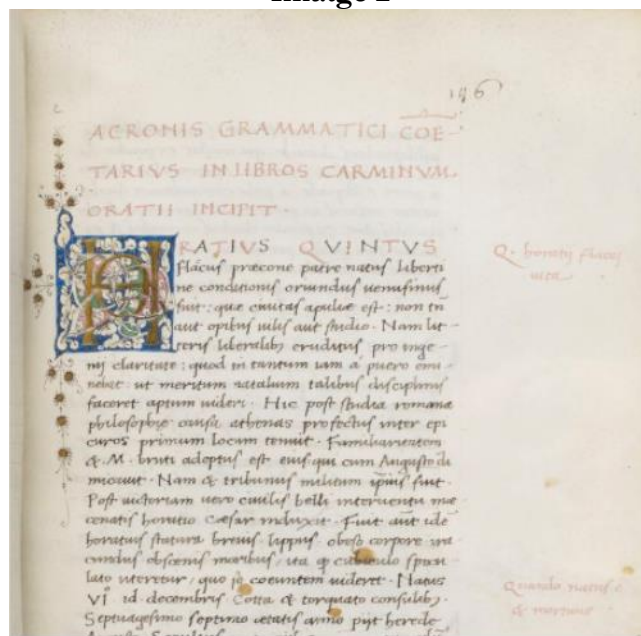
¹⁹ CONDOM i GRATACÓS, Dolors. "Notes sobre la presència del poeta Horaci a Girona", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLIV, 2003, p. 92. MEDINA, Jaume. *De l'Edat Mitjana al dos mil. Estudis sobre la tradició clàssica a Catalunya*. Barcelona: Publicacions Internacionals Catalanes, 2009, p. 31.

²⁰ GIMENO BLAY, Francisco. "De la «luxurians litera» a la «castigata et clara». Del orden gráfico medieval al humanístico (siglos XV-XVI)", *Litterae Caelestes* 2(1), 2007, p. 18.

aspira a integrar-se en el prestigiós cànon de poetes lírics. En els versos finals d'aquesta composició invoca, per tant, aquesta divinitat i la connecta explícitament amb les Muses, la tradició lírica grega i la inspiració poètica:

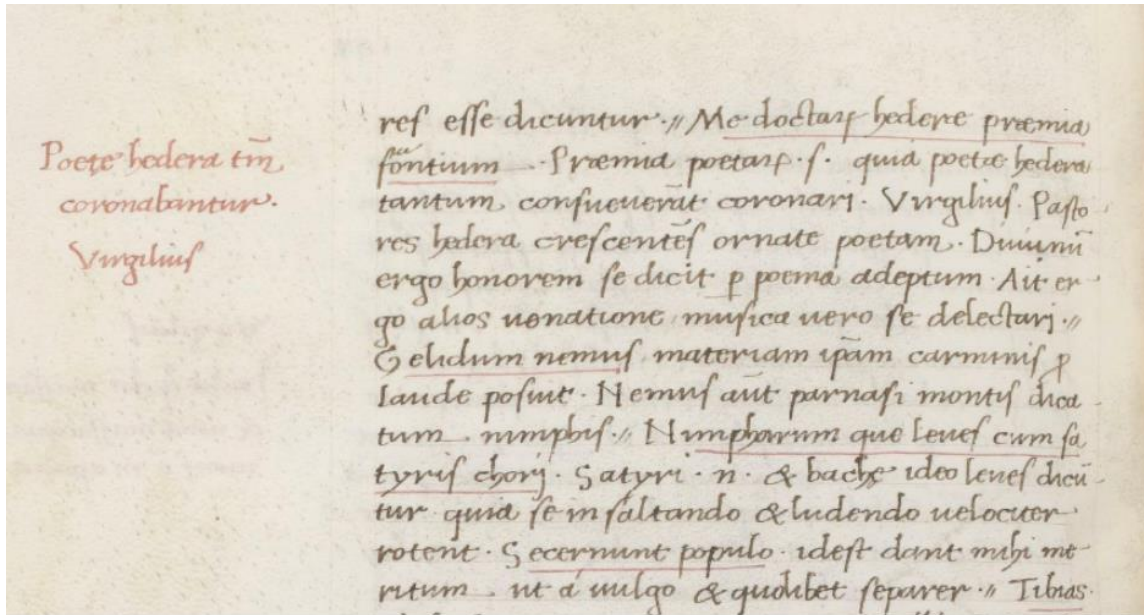
me doctarum hederæ præmia frontium
 dis miscent superis, me gelidum nemus
 nympharumque leues cum satyris chori
 secernunt populo, si neque tîbias
 Euterpe cohibet nec Polyhymnia
 Lesboum refugit tendere barbiton. (I. 1.29-34)²¹

Imatge 2

²¹ HORACE. *Odes and Epodes*. Paul Shorey and Gordon J. Laing (eds.). Chicago: Benj. H. Sanborn & Co., 1919. Malgrat que Horaci no menciona el nom de la divinitat, era una al·lusió evident per al seu públic. No només per als lectors de la seva època. Els comentaris més difosos a l'època medieval expliciten també la referència al déu i a la tasca poètica: “29. *Me doctarum ederae præmia frontium*. Poetarum scilicet, quia poetae tantum edera consueverant coronari, ut Verg. (B.VII, 25): *pastores, edera crescentem ornate poetam*. 30. *Gelidum nemus*. Materiam ipsam carminis pro laude posuit [Nemus autem Parnasi montis dicatum Nymphis]. 31. *Nympharumque leues cum satyris chori*. Liberi patris chorus” ([Acró] *Acronis et Porphyriionis Commentarii in Q. Horatium Flaccum* vol. I-II. Hauthal, Ferdinand (ed). Berlín: Springer, 1864, p. 5). Porfirio explica també la relació entre l'heura i l'activitat poètica, remetent a un altre vers de Virgili: “29. *Me doctarum ed. pr. fr. Præmia doctarum frontium ederas ait, quia his poetae coronantur, unde et Verg. (B. VIII, 12) ait: atque hanc sine tempora circum, Inter uictrices ederam tibi serpere lauros*” (*ibid.* p. 7). Fem notar que el vers de Virgili citat relaciona l'heura (i per tant, Bacus) amb un altre símbol dels poetes, el llorer d'Apol·lo.

Manuscrit dels *Commentarii in Horatii Flacci carmina*, procedent dels fons de la Biblioteca Reial de Nàpols (ca. 1450). BNF 7988 folio 146r, folio 148v. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8447102h/f301.image>.

De fet, en les *Epist.* II 2. 77-78, evocarà novament aquest aspecte de la divinitat i la vincularà explícitament a la protecció (*cliens*) de l'activitat poètica, amb una significativa referència a l'estat del *somno*: *scriptorum chorus omnis amat nemus et fugit urbem, / rite cliens Bacchi somno gaudentis et umbra*.

La presència de l'heura de Bacus en la composició que inicia l'obra es complementa amb la del lorer d'Apol·lo en la petició final a la Musa que la clou, en la cèlebre III.30: *mibi Delphica / lauro cinge volens, Melpomene, comam*. Més endavant, Horaci presenta el déu com a inspirador de la poesia lírica, vàlid tant per a la temàtica lleugera eròtica i simposíaca com per a la de to bèl·lic i polític, evocant-ne la participació en la Gigantomàquia (*Carm.* II. 19).²² La composició es presenta com una visió del propi Horaci, en la qual Bacus exerceix el magisteri poètic:²³

²² *Tu, cum parentis regna per arduum / cohors gigantum scanderet impia, / Rhoetum retorsisti leonis / unguibus horribilique mala* (*op.cit.*, v. 21-24).

²³ Ho expliquen els comentaristes amb claredat: "Hac ode indicat a se uisum Liberum Patrem in secretis nemoribus carmina docentem, et quasi perturbatus his, quae audierat, exclamat: Euhoe" [Porfirió] (*op.cit.*, p. 235). "Hac ode indicat a se uisum Liberum Patrem in secretis nemoribus carmina docentem, et quasi perturbatus [his] uisis exclamat, uelut praesentiam nominis sentiens: Euhoe" [Acró] (*op.cit.*, p. 231). A més, el comentari d'Acró indica a propòsit del vers 3: "Nymphas. Musas; nam Quidam [uolunt] ipsum [esse] Solem, ipsum Dyonisum uolunt. Nam ut illi nouem [sacratae

Bacchum in remotis carmina rupibus
 vidi docentem, credite posteri,
 Nymphasque discentis et auris
 capripedum Satyrorum acutas

euhoē, recenti mens trepidat metu,
 plenoque Bacchi pectore turbidum
 laetatur. euhoē, parce Liber,
 parce gravi metuende thyrsō.²⁴

Observem el poeta, aclaparat per la visió del déu (*recenti mens trepidat metu*), exultant per la possessió de la divinitat (*plenoque Bacchi pectore turbidum / laetatur*), capaç d'inspirar tant la temàtica lleugera com els assumptes bèl·lics: *quamquam choreis aptior et iocis / ludoque dictus non sat idoneus / pugnae ferebaris; sed idem / pacis eras mediusque belli* (v. 25-28). L'aparició de Bacus component *carmina* afirma la construcció del jo poètic del llatí, suggerint l'ampliació de les fronteres temàtiques del gènere, i alhora l'insereix en la prestigiosa tradició dels lírics grecs com Safo i, en especial, Alceu, objectes igualment de l'epifania del déu.²⁵

Resulta particularment rellevant la presència de Bacus com a justificació d'una poesia de temàtica política, i més concretament de lloança de la figura d'August. En l'oda a Bacus (*Carm.* III.25), el poeta confirma el suggeriment de composicions anteriors amb un ditirambe en què anuncia que cantarà les gestes d'August. La inspiració bàquica, la possessió del déu, li permetrà elevar als estels eternament el nom del Cèsar:

Quo me, Bacche, rapis tui
 plenum? quae nemora aut quos agor in specus,
 velox mente nova? quibus

---

sunt] Musae, ita Soli nouem circuli et Dionyso similis chorus Baccharum. Modo tamen pro Musis Nymphas inducit carmina audientes. *Vergilius* similiter Nymphas pro Musis (B. VII, 21): *Nymphae, noster amor, Libethrides, aut mihi carmen, Quale meo Codro, concedite?* (*op.cit.*, p. 231).

²⁴ *Op. Cit.*, v.1-8.

²⁵ No ens estem de recordar les paraules de Mercedes Encinas a propòsit de la interpretació de la presència de la divinitat en la poesia d'Horaci: "La aparició de Baco puede suponer tanto la necesidad de recurrir a tal divinidad para dar amplitud al género como la atribución al poeta de rasgos extraordinarios, al ser partícipe de una revelación divina, dentro de esa construcción de su figura lírica", tot vinculant-la a altres composicions en què el poeta emfatitza la seva condició immortal com a tal (ENCINAS, Mercedes. "Una poética báquica en Horacio", *Veleia* 21, 2004, p. 168). Remetem a aquest treball i a BATINSKI, Emily E. "Horace's Rehabilitation of Bacchus", *The Classical World*. The Johns Hopkins University Press, 84(5), 1991, p. 361-378, per a una proposta d'interpretació de la figura de Bacus en la poètica horaciana en relació amb la tradició cal·limaquia.

antris egregii Caesaris audiar

aeternum meditans decus
stellis inserere et consilio Iovis?
dicam insigne, recens, adhuc
indictum ore alio. non secus in iugis

exsomnia stupet Euhias
Hebrum prospiciens et nive candidam
Thracen ac pede barbaro
lustratam Rhodopen, ut mihi devio

ripas et vacuum nemus
mirari libet. o Naiadum potens
Baccharumque valentium
proceras manibus vertere fraxinos,

nil parvum aut humili modo,
nil mortale loquar. dulce periculum est,
o Lenaeae, sequi deum
cingentem viridi tempora pampino.²⁶

Mitjançant la pròpia experiència de l'epifania bàquica, el poeta anuncia, reivindicant orgullós i enardit, una temàtica nova (*dicam insigne, recens, adhuc / indictum ore alio* [v.6-7]) per a la seva obra, exalçada i avalada per la presència divina: *nil parvum aut humili modo, / nil mortale loquar* (v. 17-18).

Un altre aspecte digne de menció és l'associació de Dionís / Bacus a la pròpia composició del ditirambe i a la cerimònia del triomf en la poesia llatina. La primera referència la trobem en Horaci (*Epod.* 9, *Carm.* I.37) a propòsit del triomf d'August després de la batalla d'Actium, però l'observem igualment en Tibul (I.7), en relació amb Messala. En l'oda IV.2 el poder de la poesia s'exalça amb accents pindàrics que remeten

---

²⁶ Els comentaristes ho interpreten d'aquesta manera: “Hac ode Liberum patrem inuocat, eo quod et ipse musicus Deus sit, petens ab eo, ut se in secreta nemorum suorum ducat, ubi numine eius repletus Caesaris Augusti laudes canat, allegoricos significantes, non sufficere spiritum suum laudibus Augusti, nisi nominis eius iuuetur instinctu” [Acró] (*op.cit.*, p. 357). “Hac ode inuocat Liberum patrem, petens ab eo, ut se in secreta nemorum suorum ducat, ubi numine eius mentem instinctus Caesaris Augusti laudes canat. Per quae uidetur allegoricos significare, non sufficere spiritum suum laudibus Augusti sine Liberi numine; nam et ipse musicus Deus est” [Porfirio] (*op.cit.*, p. 358). Per tant, introdueixen la interpretació al·legòrica i la faceta de Bacus com a divinitat de la música.

a la tradició àtica de les epifanies triomfals de Dionís,²⁷ i més endavant Horaci recorda el déu com a garant de la immortalitat del poeta –*ornatus viridi tempora pampino / Liber vota bonos ducit ad exitus* (IV.8, 33-34) – amb el mateix atribut que el caracteritzava a III.25. El record evoca la festa anual (*festum poetarum*) que se celebrava al santuari de *Liber / Bacchus* del Palatí, on s'erigia també un temple a Apol·lo, i que Ovidi recorda en *Trist.* 5.3.1–4. És també exactament el mateix indret on se situa l'acció del himne a Bacus de Properci (III.17).

Resulta particularment interessant la glossa del comentari del Pseudo-Acró al vers 39 de l'oda II.1. Horaci, després d'escoltar fragments de l'obra que ha sol·licitat al seu amic Asini Pol·lió que compongui sobre l'enfrontament entre Cèsar i Pompeu, es plany dels desastres de la guerra i prega a la Musa que li inspire versos més lleugers. El poema acaba amb el darrer prec: *mecum Dionaeo sub antro / quaere modos levioire plectro* (v. 39-40). Transcrivim els mots del Pseudo-Acró: “dionaeo s.a. Sub Nysa. Parnasus mons Boeotiae biceps i. e. bina iuga habens, quorum alterum uocabatur Cirra Phoebosacratum, alterum Nysa Libero; sub illo qui studebant, in tutela erant Apollinis, sub hoc in tutela Bacchi”.²⁸

En efecte, d'una manera sorprenent, en comptes de la gruta de Dione o Venus del vers horacià, som davant els dos cims dels Parnàs, mencionats en la novel·la catalana. La referència es vincula en l'oda horaciana a la Musa i la creació poètica de temàtica lleugera, en el comentari a la protecció respectiva d'Apol·lo i Bacus d'aquells *qui studebant* en els indrets citats.

IV. Els comentaris a la *Commedia*

En els darrers anys la recerca sobre les fonts llatines del *Curial* ha experimentat un avenç considerable, en gran part gràcies als treballs que subratllen la rellevància dels comentaris llatins de Dante en la novel·la cavalleresca, en particular els de Pietro Alighieri i Benvenuto de Imola.²⁹ La referència en el *Curial* als dos cims del Parnàs s'ha relacionat amb el *Comentum* de Benvenuto de Imola (1375-80) a *Par.* I, 13-36,³⁰ on figuren, a més, els àmbits del coneixement protegits per cada divinitat *scientia supernaturalis et divina /*

²⁷ Horaci encimbella la poesia de Píndar, a qui s'adreça com a *laurea donandus Apollinari* (v. 9), i de qui, alhora, recorda els ditirambes: *per audacis nova dithyrambos / verba devolvit* (v. 10-11), en un nou exemple d'interconnexió dels dos déus.

²⁸ *Op.cit.*, p. 153.

²⁹ En particular remetem als treballs citats anteriorment de Juan Francisco Mesa i Abel Soler.

³⁰ Vegeu MESA, Juan Francisco *op.cit.* i BADIA, Lola, TORRÓ, Jaume (eds.). *Curial e Güelfa*. Barcelona: Quaderns Crema, 2011, p. 655.

scientia naturalis, que s'han interpretat com a equivalents a la distribució *sapiència / sciència* entre Apol·lo i Bacus (III.288; III.300) de la novel·la. Creiem que el passatge mereix una atenció més detinguda i que podria explicar la inversió del domini propi de cada divinitat (*ars / ingenium*) característic de la poètica llatina clàssica i horaciana.³¹

A l'inici del comentari del passatge corresponent als versos 13-36, Imola explica la figura d'Apol·lo com a déu solar a partir de l'autoritat de Ciceró, Macrobi i Plini. Comenta el significat dels seus atributs, el costum de la coronació de lorer per part dels poetes i explica alguns dels episodis mítics més cèlebres com el de Dafne. En la glossa als versos 16-18 Imola afegeix: “Insino a qui. *Hic poeta assignat causam petitionis factae per eum, et vult sententialiter dicere, quod ex duobus diis poetarum unus suffecit sibi in duobus primis voluminibus facilioribus; nunc vero in isto tertio difficillimo indiget favore amborum*”.³² El paral·lelisme amb el comentari de l'Anònim en el pròleg al llibre III és notori: “proceyré axí com sabré a aquest tercer libre, lo qual és algun poquet pus intricat que'ls altres primers” (III.274). En el llibre tercer, en efecte, el narrador necessitarà l'aparició de les dues divinitats de la inspiració poètica per culminar la trajectòria del seu heroi modèlic.

Tot seguit, trobem la descripció del Parnàs, amb el temple d'Apol·lo i l'oracle de la sacerdotessa i els dos cims consagrats als dos déus. El comentarista italià recorda, a més, la identificació de les dues divinitats adduint el testimoni d'autors com Macrobi, Varró o Virgili, i associa en diverses ocasions Apol·lo amb la *sapientia*, a Bacus amb l'*eloquentia*:

con *ambedue*, idest, utroque iugo, quasi dicat, nunc in ista ardua materia egeo auxilio duorum deorum, scilicet Apollinis et Bacchi. Sed hic est opus magna speculatione: quare autor dicat se egere utroque Deo; quia, dicunt communiter exponentes, quod per Bacchum poeta intelligit eloquentiam, quae hucusque suffecit sibi; nunc autem indiget sapientia quae per Apollinem figuratur [...] Dico ergo quod per Apollinem et Bacchum autor intelligit unum et eundem deum sub diversis nominibus, sicut curiose et copiose demonstrat Macrobius libro Saturnalium, ubi dicit inter alia multa, quod sol cursus stellarum et ordinem rerum humanarum vel disponit vel significat; ideo poetae effectus solis varios sub nomine diversorum deorum notaverunt. Potissime autem duo nomina attribuunt soli, scilicet, Apollinem et liberum Bacchum: solem quidem vocant Apollinem, in quantum infundit

31 De fet, al *Secretum* Petrarca ja menciona Apol·lo com a divinitat de l'*ingenium*, mentre que Bacus és citat en relació amb la *rerum externarum sufficientiam*, tot capgirant l'ús clàssic dels termes: *veteres poetas geminum Parnassi collem duobus diis dedicasse suspicor, sed ut ab Apolline, quem deum ingenii vocabant, internum animi paesidium, a Bacho autem rerum externarum sufficientiam implorarent* (PETRARCA. *Mi secreto*. Arqués, Rossend (ed.). Madrid: Cátedra, 2011, II. 30).

³² IMOLA, Benevenuti de Rambaldis de. *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam, nunc primum integre in lucem editum sumptibus Guilielmi Warren Vernon, curante Jacobo Philippo Lacaia*. Florentiae: G. Barbèra, 1887.

intellectum sapientiae mentibus hominum; Bacchum vero, in quantum producit effectus rerum naturalium. Quod autem Apollo et Bacchus sit unus et idem deus probat Macrobius per manifestissimum argumentum, dicens: quod Beotii Parnasum montem Apollini consecratum memorantes, simul tamen in eodem et oraculum delphicum et speluncas bacchicas uni deo consecratas colunt; unde Apollini et libero patri in eodem monte res divina celebratur, quod testatur Varro et alii multi; unde Orpheus sacer poeta in sacris liberalibus demonstrat liberum patrem et solem esse unum et eundem deum: similiter Virgilius in prohemio Georgicorum.³³

A partir d'aquí, Imola commina a implorar la *sapientia* d'Apol·lo enfront d'*exempla* mitològics d'actituds superbes castigades implacablement per la divinitat, entre els quals mostra Màrsias³⁴ i les Pièrides: *Ideo bene bonus et sapiens poeta Dantes optat et petit fieri vas plenum optimo et dulci liquore sapientiae, ut more Apollinis possit confundere aemulos ignorantes in cantu poetico in ista tertia Cantica, sicut et musae converterunt Pierides in picas, ut pulcre exposui primo cantu Purgatorii* (v. 19-21).

Referències totes elles relacionables amb el pròleg del llibre III, en el qual s'han localitzat citacions llatines presents igualment en els comentaristes de Dante.³⁵ Imola continua amb una explicació de les propietats i el significat del llorer, que dóna pas a un encès elogi de la poesia, l'art més excelsa segons els antics:

Et nota, lector, quod solum **duo genera hominum coronam lauream promerebantur, scilicet, principes triumphantes et poetae scribentes**: ex quo colligere potes quod **nulla artium fuit unquam tantum honorata ut poesis**. Nam antiqui sapientissimi primo graeci, deinde romani cultores virtutum, scientiarum, legum, morum et omnium laudabilium bonorum voluerunt ut poetae pari praemio honorarentur cum principibus victoribus. Non ergo dicat aliquis: et unde est quod haec scientia est hodie ita neglecta, nisi quia visa est inutilis, inhonesta?

Curial, el cavaller llombard, serà en efecte honorat amb la corona de llorer pel déu Apol·lo en el doble vessant de cavaller i poeta, síntesi dels dos tipus d'homes mereixedors, segons els antics, de tal guardó. La seva trajectòria en la novel·la cavalleresca culminada com a príncep d'Orange vencedor dels turcs, harmonitzarà en una relectura humanista dels ideals clàssics que Imola recorda, l'excel·lència militar i poètica, la dels *principes triumphantes et poetae scribentes*.

³³ *Op. Cit.*, v. 16-18.

³⁴ BUTINYÀ, Júlia (2001). *Tras los orígenes del humanismo: el «Curial e Güelfa»*, Madrid, UNED, p. 179.

³⁵ MESA, Juan Francisco, *op. cit.* 2012a, 2012b.

Imola rememora la protecció de Bacus als poetes i la significació de les corones d'heura i de murtra, i torna a insistir en la preeminència de la poesia i la necessària interrelació amb la milícia: *Et dicit: o Poeta. Ad quod est ulterius notandum quod Dantes convenienter dat poetam in socium principi sub eodem honore, quia illa fama erit in brevi de magno duce quae de asello, nisi scriptoris beneficium subveniret. Scientia ergo multum honestat nobilitatem, et bene stant simul. Unde scientia literarum et armorum militia semper inventae sunt apud graecos et latinos.*

I insistirà en l'excel·lència de la poesia, prenent com a model l'era d'August: *Ergo nobilissima scientia nobilissimorum principum temporibus fuit in pretio. Poetria igitur quae, teste philosopho, ab animi nobilitate manavit, viguit primo in Graecia omnium disciplinarum fonte ante philosophiam et omnem scientiam.* I compendia al final d'aquest passatge, ***poetria est delectabilissima scientiarum*** (v. 31-33). La presència de les dues divinitats protectores de la poesia, Apol·lo i Bacus, amb la relació dels atributs i àmbits específics de cadascú, s'emmarca, doncs, en la defensa de la poesia com a activitat, designada amb el terme *scientia*, més sublim de l'esperit humà seguint el model dels clàssics.

Pietro Alighieri (1340-42), de la seva banda, ofereix una explicació moral dels termes *scientia / sapientia*, tot associant els dos cims del Parnàs (*Cirrha / Nysa*) a la sapiència o *aeternarum rerum intellectualis cognitio* (Apol·lo) i a la ciència o *temporalium cognitio rationalis* (Bacus) respectivament, a partir de l'autoritat d'autors cristians com Agustí. L'explicació del comentarista a *Par.* I, 16-18, tanmateix, està subordinada a la justificació de l'estructura i el contingut de les diferents parts de la *Commedia*:

Dextrum jugum dicitur Helicon: sinistrum Cithaeron. In Helicone erat Cirrha civitas, in qua Apollo colebatur: in Cithaerone erat alia civitas dicta Nysa, ubi Bacchus colebatur, et ideo Bacchus vocatur Niseus [...] Nam in dicto Helicone jugo labitur fons Aoniis musis consecratus. Tropologice vero, idest moraliter, iste mons Parnassi figurat universalem doctrinam, quae secundum Isidorum dicitur a discendo. Ejus duo juga figurant sapientiam et scientiam, quae insurgunt ex doctrina; ut Ecclesiastici 6.o Sapientia doctrinae secundum nomen ejus habet scientiam sapidam. Unde Augustinus in libro de doctrina christiana ait: haec est sapientiae et scientiae recta distinctio, ut ad sapientiam pertinet aeternarum rerum intellectualis cognitio: ad scientiam vero temporalium cognitio rationalis. Ad hoc etiam concordat Apostolus dicens: alii datur sermo sapientiae, alii sermo scientiae. Ad propositum igitur hucusque auctor tractando de his, quae inferius sunt, habuit satis de jugo Cithaeronis et de Baccho, idest de scientia rerum mundanarum. Nam ut dicit Magister Sententiarum: scientia valet ad rectam administrationem rerum temporalium; ad quod respicit figuratiter ejus tractatus Inferni et Purgatorii. At nunc oportet eum tractare mathematice, metaphysice et theologicè, ubi requiritur sapientia, et intellectus eget de novo hoc alio jugo Heliconio, idest sapientia; hoc est sapida scientia, quae respicit contemplationem aeternae veritatis. Item eget Apolline, idest intellectuali contemplatione,

quae non solum de aeternis est, sed etiam de rebus universalibus et spiritualibus, temporalibus exortis.³⁶

En la tercera i definitiva versió del comentari (1359-64), que ens permet copsar la interpretació de la *Commedia* entre l'audiència lletrada de les primeres generacions de lectors, Alighieri amplia l'abast de les seves explicacions. El comentari del passatge complet (v.1-36) inclou nombrosos detalls presents en el text d'Imola com el mite de Dafne. Alighieri recorre a l'autoritat dels clàssics. Ovidi o Estaci, però també Aristòtil, Persi o Lucà són citats per confirmar les referències als dos cims del Parnàs.

Un ràpid repàs per altres comentaris de Dante referma l'ombra del poeta italià darrere la redistribució de les atribucions dels dos déus. En el *Quadragesimale scolarum*, ca. 1336, del frare sicilià Rogerius de Platea (o d'Heraclea), un cicle de sermons quaresmals on se citen i comenten passatges de la *Commedia*, podem llegir més explícitament:

Sed duo erant Dii quorum nomine poetae coronabantur, scilicet Bachus et Apollo. Bachus enim solummodo deus scientiae vocabatur seu dicebatur. Apollo vero dicebatur Deus Sapientiae. Unde sic fiebat quod laureandi erant in scientia sola coronabantur sub nomine Bachi et illi qui in Sapientia laureabantur sub nomine Apollis et illi qui utroque sub nomine utriusque. Unde poeta vulgaris tractavit de poesis Inferni et Purgatorii sub dicto Bachi, quasi dicat ut ratio naturalis seu moralis potest illa dictare quia ulterius tractaturus erat de Paradiso ubi sunt illa quae ratio naturalis nescit dictare hinc est quod ipse dixit: A buono Apollo...³⁷

En aquest comentari al mateix passatge de Dante que veiem anteriorment en Benvenuto de Imola i Pietro Alighieri, les dues divinitats apareixen exactament amb les mateixes denominacions que reben en el *Curial*: déu de ciència (Bacus) / déu de sapiència (Apol·lo). La línia interpretativa de la tradició exegetica dantesca és similar pel que fa als àmbits assignats a cada divinitat, àmbits tots dos que compendien l'excel·lència i l'abast que exemplifica el cavaller Curial. Creiem, no obstant això, que la interpretació de l'Anònim va més enllà que la dels comentaristes, perquè certament la sapiència d'Apol·lo en el *Curial* no té gaire a veure amb tractar assumptes *mathematicae, metaphysice et theologice*, com afirmava Pietro Alighieri.

³⁶ ALIGHIERI, Pietro. (1845). *Petri Allegherii super Dantis ipsius genitoris Comoediam Commentarium, nunc primum in lucem editum* [ed. Vincenzo Nannucci]. Florentiae: G. Piatti, 1845.

³⁷ HAVELY, Nick. *Dante's British Public*. New York: Oxford University Press, 2014, p. 12.

I la *sciència* de Bacus apel·la no només a l'àmbit intel·lectual sinó també a una regeneració moral. Com afirma Butinyà,³⁸ el nou paradigma de cavaller comporta necessàriament el saber humà, el qual, al seu torn, esdevé el camí de la virtut, idea d'ascendència senequiana i petrarquesca, que sintetitza el model educatiu dels *studia humanitatis*.

En tot cas, l'Anònim es mostra més proper a Imola, ressituant les atribucions de les dues divinitats en l'àmbit específic del procés poètic i de la defensa de la poesia o, de la ciència en sentit ampli, com a activitat humana paradigmàtica del nou heroi que presenta i, fins i tot, gosaríem aventurar, de la proposta genèrica de la seva escriptura, una novel·la cavalleresca que presenta el món clàssic com a paradigma exemplar.

Hem vist que la definició de *studium* de Ciceró en el *De inuentione*, una de les obres clau de l'ensenyament de la retòrica al llarg de tot el període medieval,³⁹ connecta aquest terme amb la *philosophiae, poëticae, geometriae, litterarum*. Com el mateix Ciceró definia la *philosophia* com a *studium sapientiae*, i la *sapientia* com *rerum divinarum et humanarum causarumque, quibus eae res continentur, scientia*. Des de la perspectiva de la tradició horaciana que estem analitzant, no trobem arguments per oposar de manera taxativa aquests dos termes.⁴⁰ Més aviat interpretem que ambdues divinitats tutel·len l'*studium* i el coneixement, més concretament l'àmbit de la poesia, integrant, els dos elements del procés poètic *ars / ingenium*.

---

³⁸ *Op. cit.*, p. 176.

³⁹ MURPHY, James Jerome. *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from St. Augustine to the Renaissance*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1981, p. 109-111.
 COPELAND, Rita. *Rhetoric, Hermeneutics and Translation in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, p. 158.

⁴⁰ La musa que s'adreça a Curial, li presenta Homer en aquest termes: “ab la ajuda de nosaltres, poetant, scrívi lo dessús dit libre [...] És estat reprès per aquests dos, qui són hòmens de molta sciència” (III.302). Tot seguit, Apol·lo corona Curial com a millor cavaller i “major de tots los poetes e oradors qui vuy són” I li comunica “tota la sapiència de la sua deïtat”, és a dir “les virtuts e estrenuïtats dels cavallers” i “la composició e ordinació dels llibres”, de manera que estableix que Homer ha escrit un llibre que “entre los hòmens de sciència man que sie tingut en gran estima” (III.309). Prèviament el narrador ha aclarit els motius pels quals el cavaller desitja visitar Atenes: “e mirà aquell estudi famós en lo qual la sciència de conèixer Déu se aprenia. E axí com aquell qui era home científich e qui nulls temps lexava l'estudi, alegrà's molt de les coses que li foren mostrades e dites (III.301).

L'exemple més clar el trobem, al nostre parer, en l'advertiment d'Apol·lo a Homer, al qual Horaci considerava en l'*Ars* l'exponent ideal de la conjunció *ingenium-ars*,⁴¹ presentat en la novel·la catalana com el major dels poetes grecs: “Volguist mostrar quant senties de la mia sapiència, e usant de la sciència de Baco, poetant, te esforcist escrivint cercar poètiques ficcions e rectòriques colors” (III.308).

Apol·lo en aquest passatge identifica amb claredat la ciència de Bacus amb la poesia i amb la seva pròpia sapiència.⁴² D'altra banda, Bacus en la seva admonició al cavaller Curial uneix l'epifania i la presència directa de la divinitat amb la invitació a l'estudi, evocant l'associació de *studium* i *divite vena* horaciana. L'advertiment de Bacus al cavaller implica una nova vida presidida per la ciència, *don divinal e eternal*.

Les dues divinitats es complementen com a protectores de la poesia emmarcant amb estudiada cura i equilibri l'obra poètica d'Horaci, amb la qual espera assolir la immortalitat. Les dues divinitats emmarquen la trajectòria del cavaller Curial, sota la protecció de les quals es produirà la transformació del protagonista, en la qual l'estudi desenvoluparà un paper crucial. El protagonista de aquesta curiosa novel·la cavalleresca rep dues visions en somnis en el llibre III. Durant el seu viatge a Grècia, al Parnàs, Apol·lo i les nou Muses el conviden a dirimir un judici literari i el coronen com a millor cavaller, poeta i orador.

Set anys de penosa captivitat i la tornada a Montserrat no seran suficient per assolir un capteniment modèlic, que arribarà de la mà d'una segona visió, la de Bacus amb les Arts Liberals, que el commina a lliurar-se a l'*studi* i a la *sciència*, *don divinal e eternal* (III.354). L'obediència de Curial al mandat del déu refermarà la conversió definitiva de Curial en un heroi modèlic, cavaller i poeta, gràcies a la força regeneradora de les lletres i de l'estudi. Una activitat [*studium*] que, segons la definició canònica de Ciceró, *est animi assidua et vehemens ad aliquam rem applicata magna cum voluntate occupatio, ut philosophiae, poëticae, geometriae, litterarum* (Cic. *Inv.* 1, 36). Des d'aquesta òptica, la presència de les Arts al costat de Bacus, com la de les Muses al d'Apol·lo, encaixa amb coherència amb la proposta ideològica i estètica de l'Anònim, que implica, com en el cas d'Horaci, una síntesi necessària entre la inspiració i la tècnica, l'*ingenium* i l'*studium*.

⁴¹ BRINK, C. O. *Horace on Poetry: The 'Ars Poetica'*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971, p. 553.

⁴² GROS, Sònia. «Aquella dolçor amarga». *La tradició amatòria clàssica en el «Curial e Güelfa»*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2015, p. 163.

Imatge 3

Fresc de les Arts Liberals (s.XV). Chapelle des Reliques (antiga biblioteca capítular). Catedral de Puy-en-Velay. De les set Arts originàries es conserven actualment les figures de la Gramàtica, la Lògica, la Retòrica i la Música, acompanyades de personatges vinculats a cada domini i amb els consegüents atributs.

V. *Prodesse et delectare*

Deixem un breu apunt final per a l'aspecte probablement més obvi de la presència de la poètica d'Horaci en la nostra novel·la. Una de les idees horacianes que triomfarà a partir de l'Humanisme, com apareix en el comentari de Badio Ascensio, serà la de la doble finalitat de la poesia com a utilitat moral i plaer estètic, el conegut *prodesse* i *delectare*: *aut prodesse volunt aut delectare poetae / aut simul et iocunda et idonea dicere vitae.* (*Ars* 333-34)

Cal recordar, no obstant això, que els *accessus* als comentaris medievals d'Horaci ja incloïen habitualment com a *intentio auctoris*, aquesta doble finalitat de la poesia.⁴³ És la intenció del relat declarada explícitament pel narrador de la novel·la cavalleresca:

⁴³ FRIIS-JENSEN, Karsten. "Medieval commentaries on Horace", *Medieval and Renaissance Scholarship. Proceedings of the Second European Science Foundation workshop on the Classical Tradition in the Middle Ages and the Renaissance*, Mann N. & Munk Olsen, B. (Eds.). Leiden: Brill, 1997, p. 59.

“aquelles [les coses de la tristor dels dos amants] qu' m par que sien molt necessàries, volent scriure a vostra **consolació e plaer**, recitaré” (I.59). Era també l'objectiu de Boccaccio en el *Proemi* del *Decameron*: “delle quali [piacevoli e aspri casi d'amore e altri fortunati avvenimenti] le già dette donne, che queste leggeranno, parimente **diletto** delle sollazzevoli cose in quelle mostrate e **utile consiglio** potranno pigliare, in quanto potranno cognoscere quello che sia da fuggire e che sia similmente da seguire”,⁴⁴ text amb el qual sembla relacionat i que presenta una variant quant a un dels dos elements del binomi de ressò horacià (*consolació – utile consiglio*), fins i tot atribuïble a una lectura errònia.

Malgrat l'interès que desperta la *Poètica* aristotèlica, Horaci esdevindrà, certament, la norma poètica per als humanistes,⁴⁵ que aprofundeixen en l'estudi de l'*Ars* amb nombrosos comentaris, amb freqüència amb una mixtura d'elements d'ambdós autors, en particular en el cas de la noció aristotèlica de *mimesi*, que s'intenta harmonitzar amb l'horaciana d'*exemplar* (*Ars* 263-264). No falten, tanmateix, els detractors del text horacià, que el consideren, seguint el famós judici pejoratiu d'Escalíger (1561), una *ars sine arte tradita*.⁴⁶

Recollint les paraules de Manuel Mañas, podem concloure, doncs, que “el *Ars poetica* horaciana, con gran ventaja respecto al redescubrimiento de la *Poética* de Aristóteles, constituye una de las bases imprescindibles de la teoría literaria humanística y renacentista y un punto de referencia estable para la codificación de los géneros literarios del siglo XVI”.⁴⁷ De tot això la novel·la cavalleresca catalana n'esdevé una mostra preciosa, i ben significativa de les claus culturals en què podem situar el seu autor.

Conclusió

L'ombra dels versos horacians plana sobre el text de la nostra novel·la cavalleresca. Curial s'ha format en la seva joventut en diversos coneixements: “apès gramàtica, lògica, retòrica e philosophia, e fonch valent home en aquestes sciències, e axí mateix poeta molt gran” (I. 47), algunes de les disciplines a les quals Ciceró connectava el

⁴⁴ BOCCACCIO, Giovanni. *Decameron*. Branca, Vittore (ed.). Torino: Einaudi, 1991, p. 9.

⁴⁵ MAÑAS, Manuel. “La *Epistula ad Pisones* de Horacio: su normalización como *ars poetica* hasta el Renacimiento”, *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos* 32, núm. 2, 2012, p. 232.

⁴⁶ *Ibid.* p. 240.

⁴⁷ *Ibid.* p. 242.

concepte de *studium*.⁴⁸ Les dues visions centrals de l'obra, les d'Apol·lo i Bacus en el llibre III, es poden llegir com a complementàries de manera paral·lela a les *Odes* del llatí i emfasitzen l'enaltiment de la poesia com a activitat humana modèlica, lligada a una conducta moralment exemplar.

Si Apol·lo li comunica la “sapiència” i sanciona la seva tasca com a poeta i orador, Bacus el commina a lliurar-se a “l'estudi” i la “sciència”, en una aparent inversió dels conceptes emprats per Horaci i inserits en una prestigiosa tradició poètica, que molt probablement passa per la figura de Dante i la tradició exegetica de la *Commedia*. La presència d'Apol·lo i Bacus, en la línia horaciana, justifica l'obertura temàtica de la novel·la i insereix l'heroipoeta en la prestigiosa tradició grecolatina i, com a conseqüència, avala la proposta literària de l'autor.

En definitiva, el suggeriment de la presència d'Horaci en la novel·la catalana ha de ser pres amb cautela, però en qualsevol cas, assentiríem al savi judici de Carles Riba: “Influint o penetrant o merament aprofitat en alguna de les seves fórmules, directament o potser només indirectament i àdhuc sense que es vulgui ni es sàpiga -Horaci hi és”.⁴⁹

***

Fonts

- Acronis et Porphyriionis Commentarii in Q. Horatium Flaccum* vol. I-II. Hauthal, Ferdinand (ed). Berlín: Springer, 1864-66.
- ALIGHIERI, Pietro. (1845). *Petri Allegherii super Dantis ipsius genitoris Comoediam Commentarium, nunc primum in lucem editum...* [ed. Vincenzo Nannucci]. Florentiae: G. Piatti, 1845.
- BOCCACCIO, Giovanni. *Decameron*. Branca, Vittore (ed.). Torino: Einaudi, 1991.
- CICERO, M. Tullius. *De Officiis. With An English Translation*. Walter Miller (ed.) Cambridge: Harvard University Press; Cambridge, Mass., London, England, 1913.
- CICERO, M. Tullius. *Rhetorici libri duo qui vocantur de inventione*. Eduard Stroebel (ed.). Lipsiae: In Aedibus B.G. Teubneri, 1915.
- Curial e Güelfa*. Ferrando, Antoni (ed.). Toulouse: Anacharsis, 2007.
- HORACE. *Odes and Epodes*. Paul Shorey and Gordon J. Laing (eds.). Chicago: Benj. H. Sanborn & Co., 1919.
- HORACE. *Satires, Epistles and Ars Poetica*. H. Rushton Fairclough (ed.). London and Cambridge MA: William Heinemann Ltd., Harvard University Press, 1929.

⁴⁸ Les disciplines dels *studia humanitatis* eren la filosofia, la poesia, la història, la retòrica y la gramàtica. Les *arts liberales* incloïen la gramàtica, la retòrica i la dialèctica; l'aritmètica, la geometria, la música i l'astronomia.

⁴⁹ CONDOM, Dolores, *op. cit.*, p. 91.

Antonio CORTIJO & Vicent MARTINES (orgs.). *Mirabilia / MedTrans 7 (2018/1)*
New Approaches in the Research on the Crown of Aragon
Nous aspectes en la investigació sobre la Corona d'Aragó
Novos aspectos nas investigações sobre a Coroa de Aragão

Jan-Jun 2018/ISSN 1676-5818

IMOLA, Benevenuti de Rambaldis de. *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam, nunc primum integre in lucem editum sumptibus Guilielmi Warren Vernon*, curante Jacobo Philippo Lacaita. Florentiae: G. Barbèra, 1887. https://dante.dartmouth.edu/biblio.php?comm_id=13755
PETRARCA. *Mi secreto*. Arqués, Rossend (ed.). Madrid: Cátedra, 2011.

Bibliografia

- BADIA, Lola & TORRÓ, Jaume (eds.). *Curial e Güelfa*. Barcelona: Quaderns Crema, 2011.
- BASTARDAS, Joan. “El suïcidi literari de Càmar. Una nota sobre el primer humanisme català en la novel·la «Curial e Güelfa».” Dins *Estudis de llengua i literatura catalanes, XIV. Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*. Barcelona: PAM, 1987, p. 255-263.
- BATINSKI, Emily E. “Horace’s Rehabilitation of Bacchus”, *The Classical World*. The Johns Hopkins University Press, 84(5), 1991, p. 361–378.
- BRINK, C. O. *Horace on Poetry: The 'Ars Poetica'*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
- BUTINYA, Júlia (2001). *Tras los orígenes del humanismo: el «Curial e Güelfa»*, Madrid, UNED.
- CONDOM i GRATACÓS, Dolors. “Notes sobre la presència del poeta Horaci a Girona”, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLIV, 2003, p. 91-102.
- COPELAND, Rita. *Rhetoric, Hermeneutics and Translation in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- CURTIUS, Ernest Robert. *Literatura europea y Edad Media latina*. México: Fondo de Cultura Económica, 1989.
- DAUVOIS, Nathalie. “Horace à la Renaissance, modèle de *varietas* et modèle d'écriture, l'exemple des poèmes a l'éloge d'Horace”, *Camena* 12, 2012, p. 1-7.
- ENCINAS, Mercedes. “Una poética báquica en Horacio”, *Veleia* 21, 2004, p. 159-173.
- ÉQUIPE ETUDES SUR LA RENAISSANCE D'HORACE. *Renaissances d'Horace*. Université Sorbonne Nouvelle Paris 3. Internet. <http://www.univ-paris3.fr/renaissances-d-horace-presentation-et-actualites-74373.kjsp?RH=1331827865687>
- FERRANDO, Antoni (ed.). *Linguistic and Cultural Studies on Curial e Güelfa, a XVth century anonymous chivalric romance in Catalan language*. Amsterdam: John Benjamins / IVITRA, 2012.
- FRIIS-JENSEN, Karsten. “Commentaries on Horace’s «Art of Poetry» in the incunable period”, *Renaissance Studies*, Oxford Vol. 9, Iss. 2, Jun 1, 1995, p. 228-239.
- FRIIS-JENSEN, Karsten. “Medieval commentaries on Horace”, *Medieval and Renaissance Scholarship. Proceedings of the Second European Science Foundation workshop on the Classical Tradition in the Middle Ages and the Renaissance*, Mann N. & Munk Olsen, B. (Eds.). Leiden: Brill, 1997, p. 51-74.
- GIMENO BLAY, Francisco. “De la «luxurians litera» a la «castigata et clara». Del orden gráfico medieval al humanístico (siglos XV-XVI)”, *Litterae Caelestes* 2(1), 2007, p. 9-51.
- GÓMEZ, Xavier. “«Curial e Güelfa», petges mitològiques.” *Caplletra* 3, 1988, p. 44-68.
- GRAFTON, Anthony, MOST, Glenn W., SETTIS, Salvatore (eds.). *The Classical Tradition*. Cambridge MA and London: Belknap Press of Harvard University Press, 2010.
- GROS, Sònia. «A aquella dolçor amarga». *La tradició amatorià clàssica en el «Curial e Güelfa»*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2015.
- HARDIE, Alex. “A Dithyramb for Augustus: Horace, Odes 4.2”, *The Classical Quarterly*, Volume 65, Issue 1, May 2015, p. 253-285.
- HAVELEY, Nick. *Dante's British Public*. New York: Oxford University Press, 2014.

Antonio CORTIJO & Vicent MARTINES (orgs.). *Mirabilia / MedTrans 7 (2018/1)*
New Approaches in the Research on the Crown of Aragon
Nous aspectes en la investigació sobre la Corona d'Aragó
Novos aspectos nas investigações sobre a Coroa de Aragão

Jan-Jun 2018/ISSN 1676-5818

- HIGUERA RUBIO, José. “La pluralidad de sentidos del término *ars: scientia-philosophia-sapientia*”, *Anales del Seminario de Historia de la Filosofía*, Vol. 31 Núm. 2, 2014, p. 323-345.
- LEWIS, Charlton T. and SHORT, Charles. *A Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1879.
- MAÑAS, Manuel. “La *Epistula ad Pisones* de Horacio: su normalización como *ars poética* hasta el Renacimiento”, *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos* 32, núm. 2, 2012, p. 223-246.
- MARTINES, Vicent. “Enlightening with words. Text and image in *Curial e Güelfa*”, en *Linguistic and Cultural Studies on Curial e Güelfa, a XVth century anonymous chivalric romance in Catalan language*, Antoni Ferrando (ed.). Amsterdam: John Benjamins / IVITRA, 2012, p. 363–386.
- MEDINA, Jaume. *De l'Edat Mitjana al dos mil. Estudis sobre la tradició clàssica a Catalunya*. Barcelona: Publicacions Internacionals Catalanes, 2009.
- MESA, Juan Francisco. “Las fuentes del latín del *Curial e Güelfa*”, en *Linguistic and Cultural Studies on Curial e Güelfa, a XVth century anonymous chivalric romance in Catalan language*, Antoni Ferrando (ed.). Amsterdam: John Benjamins / IVITRA, 2012a, p. 387-428.
- MESA, Juan Francisco. “Pietro Aligheri, fuente de *Curial e Güelfa*”. *eHumanista/IVITRA*. Vol. 1, 2012b, p. 185-196.
- MESA, Juan Francisco. “*Eneida* en *Curial e Güelfa*: comentarios latinos a Dante como intermediarios”, en *Miscellanea Latina*, María Teresa Muñoz y Leticia Carrasco (eds.). Madrid: SELAT, 2015, p. 137-144.
- MURPHY, James Jerome. *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from St. Augustine to the Renaissance*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1981.
- NISBET, R.G.M. & RUDD, Niall. *A commentary on Horace, Odes, Book III*. New York: Oxford University Press, 2004.
- RUDD, Niall (ed.). *Horace: Epistles Book II and Epistle to the Pisones ('Ars Poetica')*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- SOLER, Abel. “Enyego D'Àvalos, autor de *Curial e Güelfa*?” *Estudis Romànics*, Vol. 39, 2017, p. 137-165.
- TURRÓ, Jaume. “Sobre el «Curial», Virgili i Petrarca.” *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura* a cura d'Antoni Ferrando i d'Albert G. Hauf, III. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, p. 149-168.
- VILLA, Claudia. “I manoscritti di Orazio. I”, *Aevum*, LXVI, 1992, p. 95-135.
- VILLA, Claudia. “I manoscritti di Orazio. II”, *Aevum*, 67, 1993, p. 55-103.
- VILLA, Claudia. “I manoscritti di Orazio. III”, *Aevum*, 68, 1994, p. 117-146.